

## Wallersteint olvasni kell!

### Az Afrika-kutatóból lett világrendszer-elemző tudós életművének főbb irányairól

2019. augusztus 31-én, a tavalyi nyár utolsó hétvégéjén, 88 éves korában meghalt Immanuel Wallerstein szociológus, történész és világrendszer-elemző. Minden túlzás nélkül állítható, hogy a XX. század második felének egyik legnagyobb formátumú kutatója és legmeghatározóbb értelmiségye volt. Radikális, mert antikapitalista tudósként és aktivistaként, a kapitalista világ gazdaság formáját öltő modern világrendszer elemzőjeként legfőképpen a kapitalizmus kialakulása, történeti formálódása és rendszerszerű működése, valamint válsága foglalkoztatta. Emellett behatóan vizsgálta tudásunk és tudományunk szerkezetét, a modern világról szerezhető ismereteink és az emberi megismerés intézményes struktúráját. Meg akarta érteni a tőkés világ gazdaságként működő modern világot, de nem pusztán a megismerés érdekelt. *Azért akarta megérteni, hogy megváltoztathassa – hogy részese lehessen a változásnak.* Wallerstein egyszerre kívánt értelmezője és cselekvő részese lenni a tőkerendszer felszámolásának és a modern világ átalakulásának.

Hosszú élete ellenére ez utóbbi nem adatott meg neki. Vizsgálta és bírálta a világszintűvé bővülő kapitalizmust, feltárta számos törvényszerűségét és elemezte strukturális válságát, a kapitalizmus végét azonban nem élte, nem tapasztalhatta meg. Gazdag és szer-teágazó életművének nagy része számos világnyelven megjelent. Magyarul már jóval kevesebb műve olvasható, noha a nyolcvanas években a *Fejlődés-tanulmányok* könyvsorozat munkatársai, 1989 óta pedig az *Eszmélet* folyóirat szerkesztősége, szerzői és fordítói teszik közzé rendszeresen fontosabb tanulmányait, hosszabb-rövidebb elemzéseit, egy-egy könyvét. A következőkben áttekintem Wallerstein életművét és fontosabb munkáit, röviden felvázolom gondolkodásának formálódását, hogy mi mindent érdemes olvas-

nunk tőle, és hogy ezek közül mit olvashatunk magyarul. Ebben az írásban nem foglalkozom azonban sem Wallerstein munkásságának eszmei-elméleti forrásaival, sem behatóbban munkáival és azok utóhatásával. E feladat a jelenleginél nagyobb lélegzetvételű elemzést igényelne.

*New Yorkból Nyugat-Afrikába: az Afrika-kutató Wallerstein*

Wallerstein 1930-ban született New Yorkban, politikailag öntudatos, lengyel zsidó családba. New Yorkban nevelkedett fel, ugyanitt, a Columbia University-n szerzett BA (1951), MA (1954), majd PhD fokozatot (1959), miközben tanulmányútjain megfordult Oxfordban, Párizsban, Brüsszelben és Mexikóvárosban is. Oktatói és kutatói pályáját szintén a Columbia Egyetemen kezdte 1958 és 1971 között, itt élte át az 1968-as diáklázadásokat is, ami végső leszámolásához vezetett a liberalizmussal, amivel kapcsolatban korábban illúziókat táplált. Az ezredfordulón írott rövid, önéletrajzi esszéjében (Wallerstein 2000a, xv–xxii) három olyan fordulópontot említett meg, amely gondolkodásában, kutatói és politikai világnézetében radikális átalakulásokat hozott. A harmadik éppen 1968 lázongásai, „világforradalma” volt, leszámolás a liberális illúziókkal és a rendszerellenes mozgalmakkal kapcsolatos „rózsás” elképzeléseivel (Wallerstein 1969). Persze az első kettő is beszédes: előbb a második és a harmadik Internacionálé közötti szakadék tudomásulvétele idézte elő álláspontjának újragondolását, később pedig az, hogy megismerte az afrikai nemzeti felszabadító mozgalmakat (Wallerstein 2000a, xxii).

Húszas éve elején járt, amikor az 1951-es nemzetközi ifjúsági találkozón még csak fontos, az Egyesült Államokon kívüli ismeretségeket szerzett; egy évvel később, 1952-ben, Dakarbán, azonban már egyenesen Francia-Nyugat-Afrika radikális átalakulásának közepében találta magát. Ez vezetett oda, hogy – mint írja – „Afrika-kutatóvá váltam, két évtizeden keresztül e szerepkör jellemezte intellektuális pályafutásomat” (Wallerstein 2000a, xvi). Valóban, 1972-ig négy könyve jelent meg Afrikáról, a nemzeti függetlenségi küzdelmekről és a nemzeti felszabadítási mozgalmakról, különös tekintettel Ghánára és Elefántcsontpartra (Wallerstein 1961, 1964, 1967; Rich–Wallerstein 1972). E munkái közül csak néhány tanulmány olvasható magyarul, javarészt a *Fejlődés-tanulmányok* sorozatban (Wallerstein 1975, [1976] 1983a, 1981, 1984b, 1984c).

1973-ig, amikor is az Egyesült Államok Afrika-kutató Társaságának (*African Studies Association*) elnökévé választották, a 43 éves Immanuel Wallerstein tehát *mindenekelőtt afrikanistaként volt ismert*. Már elismert szakkutató volt, a világ azonban még mit sem tudhatott a vilárendszer elemzéséről, amelynek tervét a hetvenes évek elején már a fejében forgatta (Wallerstein [1972] 1979). E kutatási irányzatot csak 1974-ben hirdette meg első programadó szövegével, valamint a modern vilárendszeréről írott első nagy művével (Wallerstein 1974a, 1974b).

### *Az afrikai tapasztalatoktól a tőkés világgazdasági rendszer elemzéséig*

Wallerstein tehát afrikanistaként, a számtalanszor kirabolt hatalmas kontinens viszonyainak kutatójaként fordult a tőkés világgazdasági rendszer átfogó, mert egyszerre történeti és rendszerszerű tanulmányozásához. Az Afrikában szerzett tapasztalatai tették igazán világossá számára, hogy a világ e több hullámban leigázott és kifosztott, periférikus szegletének állapota és *belső* körülményei csak akkor érthetők meg helyesen, ha a rajta *kívül* eső térségekkel kialakult kapcsolatait is elemzi. Vagyis, ha Afrikának a tőkés világgazdaság *egészében* elfoglalt periférikus és gyarmati helyzetét vizsgálja meg, és ha a kapitalista világgazdaság centrumával, a gyarmatosító Európával összefüggésben, történetileg tárja fel formálódó viszonyrendszerét. Ghána, Elefántcsontpart, de tágabban *egész Afrika megértésének kulcsa Afrikán kívül van*. Abban a *történetben*, amelynek eredményeként Afrika nagy része európai államok gyarmatává vált, és abban a *viszonyrendszerben*, amelyben Afrika kincsei, javai és népességének irdatlan munkája gyarmatosító európai államok gazdagságát növeli évszázadok óta.

Ez az összefüggés nem magától értetődő és nem is kézenfekvő, ha tekintetbe vesszük, hogy a második világháború lezárulásának évében Wallerstein még csak 15 éves, vagyis hogy ifjú éveit a második világháború utáni Egyesült Államokban, a felemelkedő új, globális hegemon intellektuális szívében, New Yorkban éli. „A centrum centrumába” születik és ott nő fel, s igazán érzékletesen csak az Afrikában szerzett tapasztalatok mutatják meg neki, hogy sem Észak-Amerika keleti partjának „jóléte”, sem pedig Közép-Afrika nyugati partvidékének „ínsége” nem természetből adott, nem a történelem felett álló, nem egyszer s mindenkorra meghatározott állapot, hanem a világ más

térségeinek állapotaival szerves összefüggésben formálódva, történetileg alakultak ilyenné. Hogy a tanulmányútjai során meglátogatott Párizs, Oxford, Brüsszel egyetemei és maguk a városok – akárcsak New York és a Columbia – nem pusztán önmagukból és önmaguktól, lényegük szerint virágzóak, mint ahogyan a vidéki Elefántcsontpart és Ghána tengerparttól távolabb eső, belső térségei sem eredendő belső sajátosságaikból fakadóan nyomorúságosak.

Éppen ellenkezőleg: ez a nyugat-afrikai térség korábban az elefántcsont-, az arany- és a rabszolga-kereskedelem központjaként volt ismert, vagyis a világ e régiói között közvetlen és szerves kapcsolat volt és van. Párizs, Oxford, Brüsszel és New York elefántcsontból készült díszei és zongorabillentyűi, aranyból készült, pompás kincsei, emberi munkával (részben rabszolgamunkával) felépített templomai, palotái, városai és ipara nem függetlenek egymástól, hanem éppen ellenkezőleg, nagyon is szoros összefüggésben állnak egymással. A Wallerstein által joggal bírált modernizációelmélet kategóriáival: „fejlettség” és „fejletlenség”, „előrehaladottság” és „elmaradottság”, „gazdagság” és „szegénység” nem egyes térségek szubsztanciális vagy esszenciális sajátosságai, hanem egymás történeti és relacionális következményei (vö. Wallerstein 1986). *Egyazon érem két oldala. Az érem a kapitalizmus történeti totalitása, a két oldal pedig egyfelől centrum és periféria, gyarmatosító és gyarmatosított, másfelől pedig tőke és munka, tőkésék és munkások történeti viszonya. Ez a viszony mindazonáltal egyszerre mutat kölcsönös függőséget és egyenlőtleniséget. A viszony mindkét oldala függ egymástól (interdependencia köti össze őket), miközben e kölcsönös függőségi viszony egyenlőtlen cserét, egyenlőtlen és függő fejlődést, egyenlőtlen hatalmat, aszimmetrikus relációt is jelent. E viszony legáltalóbb megnevezése a Szent Tamástól (1999) származó „aszimmetrikus interdependencia”. Klasszikus, hegeli–marxi megfogalmazásban, e viszony nem más, mint egy ellentmondás dialektikus egysége.*

Aligha lehet meglepő, hogy a világrendszer-elemzés első, alapító generációjából többen is szemléletformáló tapasztalatokat szereztek a modern világgazdasági rendszer perifériás térségeiben. A hatvanas években Immanuel Wallerstein mellett Janet Abu-Lughod-ot, Giovanni Arrighit és Samir Amint is Afrikában találjuk. A városzociológusként is nevet szerző Abu-Lughod főképpen Kairót kutatta, Arrighi mindenekelőtt Rhodesiával (ma Zimbabwe) és részben Tanzániával foglalkozott kutatóként és oktatóként, Amin Kairóban született, de Egyiptom mellett mélységében vizsgálta Malit, Guineát, Ghánát,

Elefántcsontpartot, Szenegált, Kongót és Afrika más, észak-nyugati országait is. Andre Gunder Frank a hatvanas években Közép- és Dél-Amerikában kutatott és oktatott, közvetlenül kapcsolódva az ENSZ Latin-Amerikával foglalkozó Gazdasági Bizottsága körül kialakult, nemzetközi függőségeket elemző iskolához.

A vilárendszer-elemzés első nemzedékének meghatározó tagjai tehát beható ismereteket, korai és mély tapasztalatokat szereztek gyarmati és posztgyarmati térségekben. Látták a centrum második világháború utáni prosperitásának árnyoldalát, fonákját is, megtapasztalták a globális észak bőségének árát megfizető globális dél szenvedését és kiszigerelését. Szemben a nyugati marxistákkal és a hetvenes-nyolcvanas évek eurokommunistáival, tapasztalataiknak köszönhetőn jobban értették és meggyőzőbben tudták magyarázni a kapitalizmus *globális* természetét. A tőke–munka antagonizmus mellett a centrum–periféria viszony elnyomó és kizsákmányoló jellegét, a modern államapparátusok szerepét a gyarmatosításban és a birodalmi (imperialista) terjeszkedésben. 2019-es halálával Wallerstein, az első nemzedék legismertebb tagja is távozott az élők sorából. Ő volt az utolsó. Terence K. Hopkins 1997-ben, Andre Gunder Frank 2005-ben, Giovanni Arrighi 2009-ben, Janet Abu-Lughod 2013-ban, Samir Amin pedig 2018-ban ment el. De minek is voltak ők az első nemzedéke?

A vilárendszer-elemzésnek vagy még pontosabban: a világszisztemek elemzésének (*World-Systems Analysis*), amit itthon túl gyakran nevezünk elméletnek. Wallerstein szerint sem igazán találó ezt az irányzatot elméletnek nevezni:

„A világszisztemek elemzése [...] nem elmélet, hanem tiltakozás témák és problémák elhanyagolása ellen, illetve megtévesztő megismerési módokkal szemben. Intellektuális változásra szólít fel, hogy »gondoljuk újra« a tizenkilencedik századi társadalomtudományok előfeltevéseit [...]. Ez intellektuális feladat, de egyben politikai feladat is, mert – és ehhez ragaszkodom – az igaz keresése és a jó keresése valójában egyazon kutatás.” (Wallerstein 2000a: xxii.)

A világszisztemek elemzés inkább tehát *szemléletmód*, amelynek intézményesítésében Wallersteinnek és Hopkinsnak volt döntő szerepe a hetvenes évek derekán. Az ő szervezőmunkájuk eredményeképpen alakulhatott meg a New York-i Állami Egyetem binghamtoni részlegében 1976 szeptemberében a Fernand Braudel Kutatóközpont, 1977 nyarán pedig elindulhatott a világszisztemek elemzés folyóirata,

a *Review* is.\* 1979-ben csatlakozott hozzájuk Arrighi is. Binghamton a nyolcvanas évekre így végképp a világrendszer-elemzés központjává vált. Intellektuálisan e folyamatban az egyik vezető szerep mindenképpen Wallersteiné és az ő többkötetes világrendszer-történeté volt, aminek kötetei 1974-ben, 1980-ban, 1989-ben és 2011-ben jelentek meg.

### *Az életmű főbb irányai*

A *The Modern World-System* címet viselő könyvsorozatból végül négy vaskos kötet készült el. Ezek közül csak az első jelent meg magyarul Szentés Tamás és kutatócsoportja áldozatos fordítómunkájának eredményeként (Wallerstein [1974] 1983). Az első kötet a modern világgazdasági rendszer kialakulásával foglalkozott (Wallerstein 1974a). Eszerint, a modern világrendszer kapitalista világgazdaságként a hosszú XVI. században, 1450 és 1640 között jött létre nyugat-európai centrummal (vö. Wallerstein [1972] 1979, [1976] 1983b). A második kötet az európai központú világgazdaság megszilárdulásával és a merkantilizmussal foglalkozott, az 1600 és 1750 közötti időszakot dolgozva fel (Wallerstein 1980). A harmadik kötet a tőkés világgazdaság 1730 és 1840 közötti második nagy bővülési hullámát vizsgálta (Wallerstein 1989a), majd két évtizeddel később megjelent a negyedik kötet is, amelyben a szerző a liberalizmus 1789 és 1914 közti győzelmes korszakát rekonstruálta (Wallerstein 2011).

Kétségtől, e négy kötet alkotja a wallersteini életmű gerincét. A zárókötet megjelenésekor, 2011-ben, a University of California Press újra ki is adta a teljes sorozatot. Ha egy kutató négy évtized kemény munkájával másfélezer oldalban rekonstruálja a tőkés világgazdaságként felfogott modern világ kialakulását és történeti formálódását, semmiképpen sem kárhoztathatjuk tétlenségért vagy munkakerülésért. Csakhogy Wallerstein e mellett másfél tucat további könyvvel és több száz további tanulmánnyal, rövidebb és hosszabb elemzéssel a háta mögött távozott tavaly nyár végén. Érdemes röviden az életmű e további darabjait is áttekintenünk!

\* Teljes nevükön: *Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations at Binghamton University, State University of New York (SUNY)*, illetve *Review: Journal of the Fernand Braudel Center*.

A legfontosabb szálnak alighanem egy másik négy kötetes sorozat tekinthető. Ide sorolható a kapitalista világgazdasággal nem annyira *történetiségében* (Wallerstein 1983a), mint inkább *rendszerészségében* foglalkozó tanulmánygyűjteménye (Wallerstein 1979), a világgazdaság *politikai* intézményrendszerével foglalkozó kötete (Wallerstein 1984a), amelyben az államhatalommal, az államközi rendszerrel, a pártokkal és mozgalmakkal kapcsolatos elemzéseit gyűjtötte össze, valamint a *geopolitikát* és a *geokultúrát* vizsgáló gyűjteményes kötete (Wallerstein 1991a). Az utóbbi három könyv alkotta trilógia logikai felépítése sem véletlen: a szerző előbb vizsgálta a termelési és gazdasági viszonyokat, majd ezt követően annak (geo)politikai és (geo)kulturális összefüggéseit. Az elemzés iránya és logikája nem véletlenül követi a történelmi materializmus módszerét, az alap–felépítmény dichotómiát, amelynek ökonómiai redukcionista, mechanikus és determinisztikus félreértelmezése oly gyakran visszatér marxistáknál és antimarxistáknál egyaránt (vö. Wallerstein [1986] 1990; [1990] 1991). Szerzőnk e helyett kifinomultan és érzékenyen kezeli vizsgálataiban e módszertani elvet. A felépítmény reális alap általi meghatározottsága nem mechanikus, nem determinisztikus és nem is redukcionista sematizmust jelent, hanem részletgazdag, árnyalt, mindazonáltal lényegbe vágó és éles elemzések egész sorát. Jól látható ez a teljes életműből kínált tanulmányválogatásból is (Wallerstein 2000a).

Wallerstein mindazonáltal ritkán dolgozott egyedül, számos együttműködésben készült kötete is említésre érdemes. Kiváló barátjával, a korán elhunyt Terence K. Hopkinsszal nagyon fontos metodológiai és módszertani-kutatástechnikai kézikönyvet adtak közre (Hopkins–Wallerstein [1977] 1980, 1983). De együttműködésükből született az a kötet is, ami a kapitalizmus strukturális válságának és átmenetének forгатókönyveit vizsgálta (Hopkins–Wallerstein és mtsik. 1996; Wallerstein 1987). Arrighivel és Hopkinsszal közösen rendkívül fontos könyvet közöltek a rendszerellenes mozgalmakról, amelynek osztályok és rendek formálódásával és értelmezésével kapcsolatos tanulmánya magyarul is megjelent (Arrighi–Hopkins–Wallerstein 1983, [1983] 2016, 1989). Az első világrendszerelemző nemzedék négy meghatározó alakja két közös kötetet is közölt; az előbbit a tőkerendszer globális válságáról, az utóbbit a társadalmi mozgalmakról írták, „baráti vitát” folytatva egymással is (Amin–Arrighi–Frank–Wallerstein 1982, 1990). Ugyanígy, az együttműködések közé sorolható Étienne Balibarral kiadott igen fontos könyvük nemzet és

nemzetiség, osztály és rassz viszonyrendszeréről (Balibar–Wallerstein 1991). Hasonló együttműködések keretében készültek elemzések a háztartások világgazdasági rendszeren belül játszott szerepéről és más szakkérdésekről is (Smith–Wallerstein–Evers eds. 1984; Smith–Wallerstein és mtsik. 1992; Kasaba–Wallerstein [1981] 1987).

Szorgalmát és szerteágazó érdeklődését jól jelzi, hogy külön könyvet írt a liberalizmus meggyengüléséről és az azt követő időszak várható tendenciáiról, az amerikai hegemonia hanyatlásáról és az európai univerzalizmus hatalmi eszközéről, valamint az utópiákról is, amelyek az emberi cselekvést mozgósítva, a modern világ új útjait jelölhetik ki (Wallerstein 1995a, 1998, 2003a, 2004c, 2006). Sajnálatos módon, ezek itthon nem kaptak kellően nagy figyelmet, noha néhány magyarul is megjelent írásban ez az érvrendszer is megjelenik (Wallerstein 1990a, 1990b, 1995b).

A legnagyobb figyelmet a magyar olvasóközönségtől Wallerstein tudományokra, különösen társadalomtudományokra vonatkozó reflexiói kaphatták. Kétségtelenül ez külön rendkívül markáns irányú munkásságának. Vonatkozó nézeteit igen korán, már 1976-os programadó *írásában* is kifejtette – első magyar nyelvű változata korábban napvilágot látott, javított-*újrafordított* változatát pedig e lapszámunkban közöljük (Wallerstein 1976a, [1976] 1980a; [1976] 2020). A társadalomtudományok szerkezetének kialakulását és történeti formálódását, valamint *újrágondolását* célzó könyvei világszerte nagy visszhangot keltettek (Wallerstein 1991b, 1999a, 2004b; Wallerstein és mtsi. 1996). Magyarul e vizsgálatainak rövidebb és hosszabb *összefoglalói* több helyütt is megjelentek (Wallerstein [1988] 1990a, [1988] 1990b, 1996, [2003] 2004; Wallerstein et al. [1996] 2002).

Szintén megjelent magyarul az a kis könyv – ráadásul az Eszmélet Alapítvány jóvoltából, Koltai Mihály Bence remek fordításában –, amelyben röviden és közérthetőn munkássága teljes spektrumát *átfogva* kínált bevezetést a világrendszer-elemzésbe (Wallerstein 2004a, [2004] 2010). Szintén jó *áttekintést* nyújt magyarul Miszlivetz Ferenc négy interjúja, amelyeket nagyjából tízévenként készített Wallersteinnel – 1981-ben, 1991-ben, 2000-ben és 2010-ben –, s amelyek négy évtizedet *átfogva*, valóban izgalmas keresztmetszeti képet adnak Wallerstein gondolkodásáról (Miszlivetz 2010). Jól lehet két további programadó *szövege* korábban szintén megjelent magyarul, érdemes volna ezeket is javított formában újra közzé tenni. A *Fejlődés-tanulmányok* sorozata, amelyekben ezek olvashatók voltak, ma már tulajdonképpen beszerezhetetlen, az egykori fordítások pedig



felülvizsgálatra szorulnak (Wallerstein 1974b, [1974] 1980, 1976a, 1976b, [1976] 1980a, [1976] 1980b, [1976] 2020).

Élete utolsó 20 évében Wallerstein egy új műfajban is bemutatkozott. 1998. október 1-jén egy rövid kommentárt tett közzé, amelyet kéthetente, minden hónap első és tizenötödik napján újabbak követtek. E hiánytalan sorozatot több mint két évtizeddel később, 2019. július 1-én az 500. kommentárral zárt le. Számos ezek közül az *Eszmélet* hasábjain magyarul is megjelent, akárcsak más, rövidebb Wallerstein-közlemények (Wallerstein 1999b, 2000b, 2001, 2002, 2003c, 2004d, 2004e, 2008). Hasonlóan hosszabb tanulmányaihoz, amelyeknek szerteágazó témáit itt felsorolni is nehéz lenne, és amelyeknek a legtöbb esetben szintén az *Eszmélet* adott felületet (Wallerstein [1985] 1997, 1989b, 1990a, 1990c, 1990–1991, 1995b, 1999b, 2000c, 2003b, [2009] 2011).

### *Olvassátok a klasszikusokat!*

Ugyanitt, az *Eszmélet*ben legutoljára megjelent írásában, egy Marcello Mustóval folytatott beszélgetésben Marxról beszélve így fogalmazott:

„Az első dolog, amit a fiataloknak hangsúlyoznom kell, az az, hogy olvasniuk kell őt. Ne olvassanak róla, hanem olvassák magát Marxot. Ha összevetjük azok számát, akik beszélnek róla, azok számával, akik olvassák is, akkor kiderül, hogy az utóbbiak sokkal kevesebben vannak. Igaz ez Adam Smith-re is. Általában igaz, hogy többnyire csak olvasunk ezekről a klasszikusokról. Az emberek tanulnak róluk mások összefoglalói alapján. Ezzel időt akarnak nyerni, de valójában az a kidobott idő! Érdekes embereket kell olvasni, és Marx a XIX. és a XX. század legérdekesebb társadalomtudósa. Ehhez kétség sem fér. Senki nem mérhető hozzá sem annak alapján, hogy hányféle témával foglalkozott, sem elemzéseinek minősége tekintetében. Tehát, az új generációknak azt üzenem, hogy a legnagyobb mértékben érdemes Marxot felfedezni, de főleg olvasni, olvasni, olvasni kell őt. Olvassák Karl Marxot!” (Mustó–Wallerstein 2018, 11 – kiemelés az eredetiben.)

Tökéletesen igaza van, a klasszikus szerzőket *magukat* kell olvasni, nem pedig olvasni *róluk*. Wallerstein már életében klasszikussá vált, halála után még indokoltabb mielőbb lezárni e rá emlékező rövid írást, és átadni szót a klasszikusnak a legfontosabb üzenettel: olvasátok Immanuel Wallersteint!

- Amin, Samir – Arrighi, Giovanni – Frank, Andre Gunder – Wallerstein, Immanuel (1982): *Dynamics of Global Crisis*. New York: Monthly Review Press.
- Amin, Samir – Arrighi, Giovanni – Frank, Andre Gunder – Wallerstein, Immanuel (1990): *Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System*. New York: Monthly Review Press.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1983): Rethinking the Concepts of Class and Status-Group in a World-System Perspective. *Review (Fernand Braudel Center)*, 6 (3): 283–304.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1983] 2016): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 28 (112): 165–184.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1989): *Antisystemic Movements*. London–New York: Verso.
- Balibar, Étienne – Wallerstein, Immanuel (1991): *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London–New York: Verso.
- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1977] 1980): A modern világrendszer fejlődésének módozatai: Kutatási javaslat. In *Kritikai elméletek és elméletkritikák*. (Fejlesztés-tanulmányok 1., ford.: Bartos Gabriella, Góri Bella, Hernádi Krisztina, Kovács Gábor, Miszlivetz Ferenc, Röhrig Eszter, Vargyas Zoltán.) Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 293–361.
- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1982): *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*. Beverly Hills: Sage.
- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel és munkatársai (1996): *The Age of Transition: Trajectory of the World-System 1945–2025*. London–New Jersey: Zed Books.
- Kasaba, Resat – Wallerstein, Immanuel ([1981] 1987): Bekapcsolódás a világgazdaságba: Változás az oszmán birodalom struktúrájában 1750–1839. (Ford.: Bárdi Judit.) *Világtörténet*, 9 (2): 113–141.
- Miszlivetz Ferenc (2011): *A világrendszer ingája és a Jövőegyetem: Beszélgetések Immanuel Wallersteinnel*. Sombathely: Savaria University Press.
- Musto, Marcello – Wallerstein, Immanuel (2018): Marxot olvasni kell! Marcello Musto és Immanuel Wallerstein beszélgetése. (Ford.: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 30 (118): 5–11.
- Rich, Evelyn Jones – Wallerstein, Immanuel (1972): *Africa: Tradition and Change*. New York: Random House.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel – Evers, Hans-Dieter (eds.) (1984): *Households and the World-Economy*. Beverly Hills: Sage.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel és mtsik. (1992): *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szentes Tamás (1999): *Világgazdaságtan I. Elméleti és módszertani alapok*. Budapest: Aula Kiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1961): *Africa: The Politics of Independence*. New York: Vintage Books. (Újraközölve: Lincoln: University of Nebraska Press, 2005.)

- Wallerstein, Immanuel (1964): *The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast*. Paris–The Hague: Mouton.
- Wallerstein, Immanuel (1967): *Africa: The Politics of Unity*. New York: Vintage Books. (Újraközölve: Lincoln: University of Nebraska Press, 2005.)
- Wallerstein, Immanuel (1969): *University in Turmoil: The Politics of Change*. New York: Atheneum.
- Wallerstein, Immanuel ([1972] 1979): A nemzeti fejlődés három útja a 16. századi Európában. *Világtörténet*, 1 (1): 25–36.
- Wallerstein, Immanuel (1974a): *The Modern World-System I.: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press. (Újraközölve: Berkeley: University of California Press, 2011.)
- Wallerstein, Immanuel (1974b): The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16 (4): 387–415.
- Wallerstein, Immanuel ([1974] 1980): A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása: Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok: *Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről*. (Fejlődés-tanulmányok 4., ford.: Balogh Katalin, Bartos Gabriella, Forgács Péter és Vincze Éva.) Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1980. 93–144.
- Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. (Ford.: Bittera Dóra, Forgács Péter, Góri Bella, Hernádi Krisztina, Miszlivetz Ferenc, Várnai Gábor, Völgyi Zsuzsanna.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1975): Osztály és osztályharc Afrikában. *Valóság*, 18 (9): 120–122.
- Wallerstein, Immanuel (1976a): A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology*, 27 (3): 343–352.
- Wallerstein, Immanuel (1976b): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society*, 3 (4): 461–483.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 1980a): A vilárendszer-szemlélet a társadalomtudományokban. In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok: *Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről*. (Fejlődés-tanulmányok 4., ford.: Balogh Katalin, Bartos Gabriella, Forgács Péter és Vincze Éva.) Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1980. 145–165.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 1980b): A félperiférikus országok és korunk világválsága. In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok: *Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről*. (Fejlődés-tanulmányok 4., ford.: Balogh Katalin, Bartos Gabriella, Forgács Péter és Vincze Éva.) Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1980. 166–202.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 1983a): Afrika benépesülése a világgazdaságba: A folyamat három szakasza. In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak*. (Fejlődés-tanulmányok 2., ford.: Csapó Beáta, Csongor Barnabás, Gyuró Márta, Kurcz Györgyi, Sebes Anna, Tóth Ferenc,

- Ulrich Péter, Wels István.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 315–368.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 1983b): A feudalizmusból a kapitalizmusba: Átmenet vagy átmenetek? In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak*. (Fejlődés-tanulmányok 2., ford.: Csapó Beáta, Csongor Barnabás, Gyuró Márta, Kurcz Györgyi, Sebes Anna, Tóth Ferenc, Ulrich Péter, Wels István.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 369–388.
- Wallerstein, Immanuel ([1976] 2020): Társadalomtudományok világrendszer-szemléletben. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 32 (125.): xx–xx. (Jelen lapszámban.)
- Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The Modern World-System II.: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. New York: Academic Press. (Újraközölve: Berkeley: University of California Press, 2011.)
- Wallerstein, Immanuel (1981): Afrika a tőkés világban. *Világtörténet*, 3 (1): 5–34.
- Wallerstein, Immanuel (1983a): *Historical Capitalism*. London–New York: Verso.
- Wallerstein, Immanuel (1984a): *The Politics of the World-Economy: The States, the Movements and the Civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1984b): Osztály és státusz a jelenkori Afrikában. In Béládi László – Kollár Zoltán – Magyar György (szerk.): *Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok*. (Fejlődés-tanulmányok 6., ford.: Bartos Gabriella, Fried Ágnes, Gáthy Vera, Góri Bella, Perczel István, Vörös Csilla.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, 99–106.
- Wallerstein, Immanuel (1984c): Fanon és a forradalmi osztály. In Béládi László – Kollár Zoltán – Magyar György (szerk.): *Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok*. (Fejlődés-tanulmányok 6., ford.: Bartos Gabriella, Fried Ágnes, Gáthy Vera, Góri Bella, Perczel István, Vörös Csilla.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, 107–121.
- Wallerstein, Immanuel ([1985] 1997): Marx és az alulfejlettség. (Ford.: Bellon Erika.) *Eszmélet*, 9 (35): 149–168.
- Wallerstein, Immanuel (1986): *Africa and the Modern World*. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Wallerstein, Immanuel ([1986] 1990): A marxizmus változatai mint utópiák és a belőlük kibontakozó ideológiák. (Ford.: Ülkei Zoltán.) *Szociológiai Figyelő*, 6 (2): 11–22.
- Wallerstein, Immanuel (1987): A válság mint átmenet. In Béládi László – Kollár Zoltán – Magyar György – Marton Imre – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Válság*. (Fejlődés-tanulmányok 9., ford.: Balog Katalin, Bartos Gabriella, Gáthy Vera, Renner Zsuzsa, Tóth Ferenc, Vörös Csilla.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológia Kutató Intézet, 55–84.
- Wallerstein, Immanuel ([1988] 1990a): Újra kell-e gondolnunk a XIX. század társadalomtudományát? (Ford.: Székely Dániel.) *Magyar Tudomány*, 35 (2): 113–119.

- Wallerstein, Immanuel ([1988] 1990b): Felejtük-e el a XIX. századi társadalomtudományt? (Ford.: Ülkei Zoltán.) *Szociológiai Figyelő*, 6 (2): 5–10.
- Wallerstein, Immanuel (1989a): *The Modern World-System III.: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840's*. New York: Academic Press. (Újraközölve: Berkeley: University of California Press, 2011.)
- Wallerstein, Immanuel (1989b): Tökés világgazdaság: Középtávú kilátások. (Ford.: Paluska Csilla.) *Mozgó Világ*, 15 (3): 3–9.
- Wallerstein, Immanuel ([1990] 1991): Marx, a marxizmus-leninizmus és a szocialista tapasztalatok a modern világrendszerben. (Ford.: Bayer József.) *Társadalomtudományi Közlemények*, 20 (1–2): 118–127.
- Wallerstein, Immanuel (1990a): A nemzeti és egyetemes: Lehetséges-e egy világkultúra? (Ford.: Halászné Garami Szilvia.) *Eszmélet*, 2 (6): 52–66.
- Wallerstein, Immanuel (1990b): A haladás mítosza – és a valóság. (Ford.: Nagy Zsuzsa.) *Mozgó Világ*, 16 (9): 30–36.
- Wallerstein, Immanuel (1990–1991): A XX. századi szocialista kísérletről. (Ford.: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor.) *Eszmélet*, 2–3 (8): 105–120.
- Wallerstein, Immanuel (1991a): *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1991b): *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms*. Cambridge: Polity Press.
- Wallerstein, Immanuel (1995a): *After Liberalism*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (1995b): A liberalizmus agóniája: Van-e remény haladásra? (Ford.: Nagy Zsuzsa.) *Eszmélet*, 7 (27): 218–237.
- Wallerstein, Immanuel (1996): A társadalomtudomány és a mai társadalom: A racionalitás eltűnő garanciái. (Ford.: Kozma Judit.) *Esély*, 7 (6): 3–19.
- Wallerstein, Immanuel (1998): *Utopistics: Or, Historical Choices of the Twenty-first Century*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (1999a): *The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-first Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wallerstein, Immanuel (1999b): Bombatámadás? *Eszmélet*, 11 (42): 185–188.
- Wallerstein, Immanuel (1999c): Globalizáció vagy az átmenet korszaka? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete. (Ford.: Pach Éva.) *Eszmélet*, 11 (43): 17–36.
- Wallerstein, Immanuel (2000a): *The Essential Wallerstein*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (2000b): Seattle, avagy a globalizációs előretörés korlátai. (Ford.: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 12 (45): 168–171.
- Wallerstein, Immanuel (2000c): A rasszista albatrosz. (Ford.: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 12 (46): 22–43.
- Wallerstein, Immanuel (2001): A terrorválság hétről hétre: Négy kommentár a terrortámadások után kialakult világhelyzetről 2011. szeptember 15. és október 15. között. (Ford.: Battyán Katalin.) *Eszmélet*, 13 (52): 158–168.
- Wallerstein, Immanuel (2002): Háború, hegemonia, globalizáció. (Az interjút készítette és fordította: Andor László.) *Eszmélet*, 14 (54): 196–206.
- Wallerstein, Immanuel (2003a): *Decline of American Power: The U.S. in a Chaotic World*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (2003b): Mit jelent ma egy rendszerellenes mozgalom? In Blahó András (szerk.): *Elmaradottság – fejlődés – átalakulás: Tanulmányok Szentese*

- Tamás akadémikus 70. születésnapja tiszteletére. Budapest: BKÁE Világgazdasági Tanszék, 392–400.
- Wallerstein, Immanuel (2003c): Létezik-e még a nyugati világ? 112. számú kommentár, 2003. május 1. (Ford.: Konok Péter.) *Eszmélet*, 14 (59): 23–26.
- Wallerstein, Immanuel ([2003] 2004): Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. (Ford.: Mund Katalin.) *Budapesti Könyvszemle*, 16 (2): 177–183.
- Wallerstein, Immanuel (2004a): *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004b): *The Uncertainties of Knowledge*. Philadelphia: Temple University Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004c): *Alternatives: The United States Confronts the World*. Boulder, CO: Paradigm Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004d): A Lula-korszak. (Ford.: Székely Erika.) *Eszmélet*, 16 (62): 162–165.
- Wallerstein, Immanuel (2004e): Az Egyesült Államok és Európa 1945-től napjainkig. (Ford.: Baráth Katalin.) *Eszmélet*, 16 (63): 73–77.
- Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. (Ford.: Koltai Mihály Bence.) Budapest: L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *European Universalism: The Rhetoric of Power*. New York: New Press.
- Wallerstein, Immanuel (2008): A gazdasági világválságról. (Ford.: Lugosi Győző.) *Eszmélet*, 20 (80): 75–81.
- Wallerstein, Immanuel ([2009] 2011): Fanon XXI. századi olvasata. (Ford.: Konok Péter.) *Eszmélet*, 23 (89): 9–16.
- Wallerstein, Immanuel (2011): *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley: University of California Press.
- Wallerstein, Immanuel – Juma, Calestous – Keller, Evelyn Fox – Kocka, Jürgen – Lecourt, Dominique – Mudimbe, Valentin Y. – Mushakoyi, Kinhide – Prigogine, Ilya – Taylor, Peter J. – Trouillot, Michel-Rolph (1996): *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press.
- Wallerstein, Immanuel – Juma, Calestous – Keller, Evelyn Fox – Kocka, Jürgen – Lecourt, Dominique – Mudimbe, Valentin Y. – Mushakoyi, Kinhide – Prigogine, Ilya – Taylor, Peter J. – Trouillot, Michel-Rolph ([1996] 2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: Nyitás és újjászervezés: A Gulbenkian Bizottság jelentése*. (Ford.: Göbolyös Magdolna.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- Wallerstein: Immanuel ([1976] 2020): A társadalomtudományok vilárendszer-szemléletben. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 32 (125): 154–167.